

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

1

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

1

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ATSIMINIMAI

BRONIUS G E N Z E L I S

KELI SAJŪDŽIO REMTŲ DEPUTATŲ VEIKLOS MASKVOJE BRUOŽAI

Iki gorbačiovinės pertvarkos Sovietų Sąjungoje vykdavo ne rinkimai, o parinkimai. Vadinamieji deputatai puikiai žinojo, kad jais tapo ne piliečių valia, o dėl nomenklatūrinių žaidimų. Todėl savo veikloje jie objektyviai neturėjo pasirinkimo teisės, buvo tik partinių bonžų valios vykdytojai. M. Gorbačiovas suvokė, jog neįmanoma išbristi iš stagnacijos bent dalinai nedemokratizavus šalies valdymo. Jis siekė dviejų tarpusavyje nesuderinamų dalykų: turėti vienu metu legitimų ir kontroliuojamą parlamentą.

M. Gorbačiovo sudaryta komisija pateikė pataisais SSRS Konstitucijai, pagal kurias SSRS parlamentas būtų dviejų lygių: du kartus per metus posėdžiaujantis deputatų suvažiavimas ir jo išrinkta nuolat veikianti dviejų rūmų Aukščiausioji Taryba, tuo pat metu padidinant deputatų skaičių trečdaliu. Juos skirtų įvairios sąjunginės „visuomeninės“ organizacijos (vien tik SSKP turėjo 100 deputatų limitą). Taigi: du trečdaliai deputatų būtų renkami, trečdalis skiriami. Reformų sumanytojai tikėjosi, kad jų šalininkai reformuotame SSRS parlamente užsitikrins daugumą ir nereikės raudonuoti, kad Sovietų Sąjungoje nėra demokratijos.

Kita vertus, šis parlamentas primintų Prancūzijos buržuazinės revoliucijos išvakarėse veikusią luominę Generalinę asamblėją, kadangi deputatus skyrė SSKP ir jos kontroliuojamos profsąjungos, komjaunimas, rašytojų, kinematografininkų sąjungos, Mokslių akademija, Pedagogikos akademija ir t. t. (jie atstovautų valdžios luomui). Tokia rinkiminė sistema būtų įtvirtinusi balsuotojų nelygybę: tas pats žmogus galėjo turėti kelis balsus: būti vienu metu SSKP, profsąjungos nariu, mokslininku, rašytoju, žurnalistu, tai yra turėti penkis ir daugiau balsų, o eilinis pilietis – tik vieną balsą.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis įsijungė į diskusijas dėl šių SSRS rinkimų įstatymo ir konstitucinių pataisų, rinko piliečių parašus, reikalaujami visų piliečių balsų

lygybės. Parašai rinkti visoje imperijoje. Vien Lietuvoje iki 1988 m. lapkričio 20 d. buvo surinkta 1,8 milijono parašų. Nepaisant to, konstitucinės pataisos buvo priimtos. Teko susitaikyti: visgi Lietuvos gyventojai tiesioginiu būdu turėjo išrinkti 42 deputatus: 10 į Sąjungos Tarybą ir 32 į Tautybių Tarybą (SSRS Aukščiausiąją Tarybą sudarė dveji rūmai). Svarbu buvo, kad jais taptų Lietuvos valstybingumo atkūrimo šalininkai. Pirmą kartą kandidatai iš anksto nebuvo numatyti nomenklatūrinėse struktūrose. Tai buvo pirmas žingsnis demokratijos link.

1988 m. gruodžio 26 d. prasidėjo oficialus kandidatų iškėlimas į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą, kuris turėjo posėdžiauti du kartus per metus. Pagal to meto įstatymus kandidatus galėjo kelti gamybiniai, žmonių susirinkimai. Rinkimuose dalyvavo visi SSRS piliečiai, tuo metu buvę Lietuvos SSR teritorijoje, tarp jų okupacinės kariuomenės kariai ir karininkai, asmenys, atvykę į komandiruotę, poilsiautojai. Pirmajame ture išrinktu laikytas tas, kuris surinkdavo daugiau negu 50% visų rinkėjų balsų (į antrą turą patekdavo du daugiausia gavusieji). Šie rinkimai skyrėsi nuo ankstesniųjų tuo, kad kandidatai buvo keliami laisvai ir piliečiai galėjo pasirinkti.

Pradžioje kandidatai buvo iškeliami spontaniškai. Vėliau Sąjūdžio sudarytas rinkiminis štabas ėmėsi koordinavimo. Siekta, kad vienas sąjūdietis nekonfrontuotų su kitu, kad apygardoje balotiruotūsi labiausiai joje žinomas asmuo.

Mane vilniečiai iškėlė kandidatų į Sąjungos Tarybą, o į Tautybių Tarybą – pajūrio žmonės (buvau keltas ir keliuose kitose apygardose). Savo dėmesį sukcentravau darbui su Vilniaus ir pajūrio (Palangos miestas, Kretingos ir Skuodo rajonai) apygardų rinkėjais. Pasirinkau pajūrį, nes ten dalyvavau pirmuose mitinguose, Sąjūdžio struktūrų kūrime. Ten dirbo nemažai mano buvusių studentų. Jų kviečiamas ir atvykdavau į įvairius Sąjūdžio renginius, kaip dabar sakoma, ten turėjau įdirbį.

Priklausiau tai sąjūdiečių grupei, kuri be išlygų siekė Lietuvos valstybingumo atkūrimo, maniau, kad reikia išnaudoti visus legalius būdus, nesuteikti jokio teisinio preteksto griebtis represijų prieš nepriklausomybės šalininkus – pasinaudoti M. Gorbačiovo skelbiama viešumo politika. Maniau, kad rinkėjai turėjo žinoti, ko aš sieksiu, bet to, kol nebuvau oficialiai užregistruotas kandidatu į deputatus, negalėjau viešai sakyti.

Savo tikslus išdėstčiau 1989 m. vasario 16 d. konferencijoje Valstybiniame dramos teatre, skirtoje Lietuvos valstybės dienai paminėti (kandidatai į deputatus jau buvo užregistruoti). Ši kalba buvo išplatinta kaip rinkiminis lankstinukas, transliuota per radiją ir TV. Tada viešai pareiškiau: „Kol tauta neatgauna Nepriklausomybės, tol jos egzistencijai gresia nuolatinis pavojus. Jeigu tauta turi sąlygas vystyti savo kultūrą, ji gyvuoja, jeigu turi savo ekonomiką, ji egzistuoja, bet be politinės nepriklausomybės ji vegetuoja“. Šią mano kalbą ir 1989 m. vasario 15–16 d. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo pareiškimą dėl nepriklausomybės atkūrimo pasmerkė vasario 21 d. įvykęs LKP CK plenumas. Jame, kaip ir kiti mano kolegos, buvau išvadintas neatsakingu politiniu avantiūristu.

Tada Algirdas Brazauskas kalbėjo, kad Lietuvos suvereniteto „reikia siekti SSRS sudėtyje, harmoningai jį derinant su visos Sąjungos interesais“¹, o LKP CK plenumas pasmerkė „politinį avantiūrizmą ir ekstremizmą tų visuomeninių judėjimų, atstovų, kurie kursto antitarybines ir separatistines nuotaikas, mėgina revizuoti Lietuvos pasirinktą socialistinio vystymosi kelią, reikalauja Respublikos išstojimo iš TSRS“². Šis plenumas pademonstravo, jog LKP vadovai priešiški Sąjūdžio idealams.

Po šio LKP CK vadovų gesto vėl įsitempė santykiai tarp LKP CK ir Sąjūdžio vadovybės, nors pastaroji stengėsi išvengti tiesioginės konfrontacijos su A. Brazausku bei jo aplinka. Dalis sąjūdininkų pasikloviė A. Brazausku, kuris privačiuose pokalbiuose įrodinėjo, esą jis atlieka buferio vaidmenį. Kadangi kiti LKP vadovai nekėlė jokio pasitikėjimo, manyta, jog būtina juos užblokuoti. Sąjūdžio Seimo taryba laikėsi nuostatos: visose rinkiminėse apygardose turi būti propaguojami pagrindiniai Sąjūdžio tikslai. Atsidūrėme keblioje situacijoje: kaip elgtis su A. Brazausku ir V. Beriozovu?

Nuo pat rinkiminės kampanijos pradžios ketinau balotiruotis Pajūrio apygardoje, nors Vilniuje buvo susibūrusi puiki mano rėmėjų komanda (disidentas ir politinis kalinys Albertas Žilinskas, inžinierius Vytautas Vyšniauskas, žinomas kalbininkas prof. Zigmąs Zinkevičius, germanistas doc. Jonas Kilius, mokytoja Laima Abraitytė). Laimėdavau visus raundus prieš A. Brazauską. Kadangi nusprendžiau balotiruotis Pajūrio apygardoje, Vilniuje papildomai buvo iškeltas Arvydas Juozaitis (siektą, kad ir čia būtų propaguojamos Sąjūdžio idėjos).

Nepaisant visų peripetijų, Sąjūdžio Seimo taryboje ir rinkiminiame štabe nuspręsta netrukdyti A. Brazauskui Vilniuje laimėti rinkimus. Kadangi A. Juozaitis nerodė ypatingo noro būti išrinktu, jam pasiūlyti atsiimti savo kandidatūrą nebuvo jokios problemos (tai jis padarė). Tačiau po minėto plenumo Sąjūdžiui buvo sudėtinga tiesiogiai remti A. Brazauską, nes jo kalba plenumo buvo negatyvi ir nukreipta prieš Sąjūdžio idealus. Nepaisant to, Sąjūdžio Taryba nutarė nekelti savo kandidatų prieš A. Brazauską, o Algimantas Nasvytis savo iniciatyva nutarė nedalyvauti rinkimuose ir paremti V. Beriozovą. A. Juozaitis ir A. Nasvytis kvietė savo šalininkus paremti A. Brazauską ir V. Beriozovą.

LPS Seimo Taryba 1989 m. kovo 1 d. pareiškė: „Situacija, kuri susiklostė po LKP CK plenumo, reikalauja ryžtingai atsiriboti nuo reakcingų partijoje esančių jėgų, suteikti galimybę konsoliduotis su pertvarką remiančioms jėgoms. LPS Seimo Taryba patarė Sąjūdžio kandidatams į TSRS Deputatų suvažiavimo deputatus A. Juozaičiui ir A. Nasvyčiui tolimesnėje rinkiminėje kovoje nedalyvauti“³. Man teko pirmininkauti tam LPS koordinatorių susirinkimui⁴, kuris galutinai sutvarkė Sąjūdžio kandidatų sąrašą,

¹ Draugo A. Brazausko pranešimas, *Tiesa*, 1989 02 22, p. 2.

² Lietuvos Komunistų partijos Centro komiteto XVII nutarimas „Dėl partinių organizacijų darbo vienijant respublikos visuomenę pertvarkos uždaviniams spręsti“, ten pat, 1989 02 26.

³ *Sąjūdžio žinios*, 1989 03 07, p. 291.

⁴ Ten pat.

jame pasiūlyta remti A. Brazauską ir V. Beriozovą. „Atgimimo bangoje“ Sąjūdžio lyderiai į klausimą, ką remti tose apygardose, kur neliko Sąjūdžio kandidatų, atsakydavo nedviprasmiškai. Kaip kitaip Sąjūdis galėjo jį paremti?

A. Brazauskas ir po viešo Sąjūdžio Tarybos pareiškimo deklaravo Sąjūdžio siekiams nepriimtinas idėjas. Antai priešrinkiminiame susirinkime „Vilmos“ gamybiniam susivienijime jis kalbėjo: „kraštutiniai lozungai – išstoti iš Tarybų Sąjungos, paskelbti nepriklausomą Lietuvą – mums nepriimtini“⁵. Taigi mano programa buvo priešinga A. Brazauskui. Tačiau nei aš, nei kiti Sąjūdžio lyderiai neapgailstavome dėl savo sprendimo (suskaldėme nepriklausomybės priešininkus), už ką sulaukėm nemažos dalies Sąjūdžio Seimo narių ir vietinių Sąjūdžio organizacijų priekaištų.

Keistai šiandien skamba A. Brazausko guodimasis: „aš jaučiausi labai nemaloniai, kai vyko ši suplanuota konkurencija. Aišku, jau tada supratau Sąjūdžio požiūrį į mane kaip į Lietuvos komunistų partijos pirmąjį sekretorių. Nors ką čia slėpti – Sąjūdis, gana aktyviai palaikęs mano kandidatūrą į pirmuosius partijos sekretorius, vėliau manęs niekur nė trupučio neparėmė. Matyt, jiems buvau reikalingas tik trumpam laikui, verčiant R. Songailą“⁶.

A. Brazauskas nesusimąsto, kaip Sąjūdžio vadovybė būtų atrodžiusi rinkėjams, jeigu ji be išlygų būtų rėmusi asmenis, kurie nepritaria nepriklausomybės atkūrimui. Anksčiau A. Brazauskas buvo korektiškesnis. 1992 m. jis rašė: „A. Juozaitis atsisakė toliau dalyvauti rinkiminėje kovoje mano naudai <...>. Vėliau pamąstydavau – kas būtų buvę, jei A. Juozaitis būtų balotiravęsis, kas daugiau surinkęs balsų, kuo viskas būtų pasibaigę“⁷. Iš tikrųjų, kas būtų jeigu Sąjūdis būtų parėmęs A. Brazausko konkurentą, Lietuvos SSR Aukščiausiojo teismo teisėją Josifą Tomaševičių, kuris nėra dalyvavęs politinėse bylose?

Pajūrio apygardoje turėjau tris konkurentus: Vytautą Šarką, Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoją, Valstybinio plano komiteto pirmininką ir du vietinio masto veikėjus. Rinkimus laimėjau pirmame ture, surinkęs daugiau negu 80% visų rinkėjų balsų, tai buvo vienas iš geriausių rinkimų rezultatų. Už tai esu dėkingas savo rinkiminiam štabui (Bernardui Anužiui, Genovaitei Paulikaitei, Antanui Skritulskui, Antanui Petroniui, Narcizui Rasimavičiui) ir daugeliui čia neįvardintų sąjūdiečių.

Rinkimų rezultatai buvo netikėti LKP vadovams. Jie buvo tikri, kad jų valdymas priimtinas Lietuvos žmonėms. Lietuvoje buvo išrinkti 36 Sąjūdžio remti deputatai, 4 LKP veikėjai (Algirdas Brazauskas, Vladimiras Beriozovas, Kęstutis Zaleckas, Genadijus Konopliovas) ir 2 atviri Lietuvos valstybingumo priešai (Anicetas Brodavskis, Ivanas Tichonovičius). Nelaukti buvo Maskvos visuomeninių organizacijų deleguoti de-

⁵ Liaudies planai – partijos planai, *Tiesa*, 1989 03 03.

⁶ A. B r a z a u s k a s, *Apsisprendimas (1988–1991)*, Vilnius, 2004, p. 98.

⁷ A. B r a z a u s k a s, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992, p. 44.

putatai (tarp jų nebuvo ne tik nė vieno Lietuvos valstybingumo priešo, bet net du Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariai: Regimantas Adomaitis ir Justinas Marcinkevičius). Visuomenių organizacijų deleguoti deputatai pareiškė, kad jie veiks drauge su Lietuvoje išrinktais, laikys juos tikrais Lietuvos piliečių atstovais. Jokia kita respublika neturėjo tokios kompaktiškos deputatų grupės. Po rinkimų Sąjūdžio Seimo Tarybos iniciatyva buvo sukviestas visų išrinktų deputatų, išskyrus A. Brodavskį ir I. Tichonovičių, susirinkimas. Mūsų grupėje buvo 54 deputatai. Po pergalės SSRS liaudies deputatų santykiai su LKP CK vadovais pagerėjo.

Po rinkimų su Sąjūdžio remtų deputatų atstovais panoro susitikti Kremliaus valdovai. Balandžio 9 d. drauge su V. Landsbergiu, R. Ozolu ir K. Prunskiene Kremliuje susitikau su SSKP CK Politinio biuro nariu, TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininko pirmuoju pavaduotoju Anatolijum Lukjanovu. Jis zondavo mūsų nuotaikas. Kalbėjom apie šalies demokratizavimą. Apie savo susitikimą detalai informavome Sąjūdžio Seimo tarybą bei savo kolegas deputatus.

Sutarėm dėl bendrų darbo gairių. Ir Maskvos organizacijų deleguoti deputatai iš Lietuvos pritarė nuostatai, kad Lietuvai gali atstovauti tik Lietuvos rinkėjų išrinkti asmenys, tai yra būti SSRS Aukščiausios Tarybos nariais. Juos, pagal SSRS įstatymų nustatytą kvotą, privalom išrinkti patys. Pasiskirstėm pareigas: Vytautas Statulevičius buvo išrinktas delegacijos seniūnu, aš – Sąjūdžio remtų deputatų koordinatoriumi. Daugelis iš mūsų neturėjo nei administracinio, nei politinio darbo patirties, nors dauguma buvo teoriškai pasikausę. Reikėjo perprasti senuosius vilkus. Mums buvo neįkandami užkulisiniai žaidimai. Tačiau sveika intuicija sufleravo: negalime pralaimėti jokio mums primetamo politinio žaidimo.

Mūsų tikslas buvo: a) sulaukti Rusijos imperijos tautų palankumo; b) pasiekti, kad oficialiai būtų pripažinta, jog mūsų šalis neteisėtai įjungta į Sovietų Sąjungos sudėtį; c) atkreipti pasaulio visuomenės dėmesį į mūsų problemas.

Gegužės 25 d. prasidėjo SSRS liaudies deputatų suvažiavimas, kuriame turėjo būti sprendžiami kardinalūs valstybės klausimai. Pirmame suvažiavime buvo sudaryta nuolat veikianti dviejų rūmų SSRS Aukščiausioji Taryba: Tautybių ir Sąjungos Tarybos, kurios posėdžiavo skyrium, tik tam tikrais principiniais klausimais (kas tie principiniai klausimai, nebuvo aišku) rengė bendrus posėdžius. Abiejų Rūmų posėdžiuose be balsavimo teisės galėjo dalyvauti visi norintys SSRS liaudies deputatai. Kiekviena Taryba sudarė komisijas ir komitetus. Visi Aukščiausios Tarybos nariai turėjo įeiti į atitinkamas komisijas ar komitetus. Į komisijas bei komitetus galėjo būti išrinkti ir SSRS liaudies deputatai, kuriuose jie turėjo balsavimo teisę. Tačiau negaliam tiksliai pasakyti, kuo skyrėsi komitetų ir komisijų funkcijos. Be to, tam tikrų klausimų aptarimui buvo steigiamos laikinos komisijos.

Nuo pirmųjų darbo dienų SSRS liaudies deputatai pradėjo struktūrizuotis. Buvo steigiama SSKP frakcija. Įvyko iš anksto surežisuotas steigiamasis susirinkimas

(į frakciją buvo kviečiami visi SSKP nariai). Tuo ir baigėsi jos veikla. SSKP CK neįstengė jos suvaldyti. Tam padėjo Boriso Jelcino veikla. Įsisteigė Tarpreregioninė grupė, kurioje susibūrė opoziciškai nusiteikę deputatai. Kiek jai priklausė asmenų, neprisimenu. Grupei vadovavo penki pirmininkai: Jurijus Afanasjevas, Borisas Jelcinas, Gavrilas Popovas, Andrejus Sacharovas ir estas Endelis Lippmaa. Mes nutarėme į jokių darinių nesijungti, tačiau pasiūlėme Nikolajui Medvedevui stebėtojo teisėmis dalyvauti Tarpreregioninėje grupėje. Be to, rengėme bendrus posėdžius su Latvijos ir Estijos Liaudies fronto remiamais deputatais. Kadangi E. Lippmaa buvo vienas iš Tarpreregioninės grupės lyderių, o mums atstovavo N. Medvedevas, mes buvome gerai informuoti apie tos grupės nuotaikas. Ne kartą sulaukėme jos paramos.

Bandėme megzti kontaktus su kitų respublikų deputatais. Netoli mūsų buvo įkurdinti Azerbaidžano ir Moldavijos deputatai. Nesunkiai suradau bendrą kalbą su moldavų kompozitoriumi Eugenijum Doga ir azerbaidžaniečiais Vagiru Džafarovu bei Suleimanu Mamedovu (abu vėliau žuvo malūnsparnio katastrofoje). Kalbėjomės atvirai ir be užuolankų. E. Doga buvo įsitikinęs, kad Moldavija – Rumunijos provincija, ir jis save laikė rumunu, tvirtai tikėdamas, kad anksčiau ar vėliau Moldavija susijungs su Rumunija. Moldavijos deputatai buvo labai skirtingi: vieni savo likimą siejo su vieninga Rumunija (ar bent nepriklausoma Moldavija), kiti savęs be Rusijos nematė. Azerbaidžaniečiai atrodė kitaip. Bent iš išorės vidinių nesutarimų nesimatė. Bendravau per minėtus bičiulius. Kartais vienu kitu žodžiu persimesdavau su Elmyra Kafarova, Azerbaidžano Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininke. Ji linkėdavo sėkmės.

V. Džafarovas ir S. Mamedovas teigė, esą azerbaidžaniečiai ir turkai yra ta pati tauta, tik jas istorija negailestingai perskyrė. Dabar pagrindinis susivienijimo stabdys yra Iranas, okupavęs dalį Azerbaidžano su jo istorine sostine Tavrizu. Pasak jų, dauguma azerbaidžaniečių palaiko mūsų siekius tapti nepriklausoma valstybe. Azerbaidžano deputatai paprastai visada mus palaikydavo. Jie ieškodavo mums paramos ir tarp kitų musulmonų. Nors mes neužsiangažavome azerbaidžaniečių palaikymu jų konflikte su armėnais, tačiau armėnai nuo mūsų laikėsi atokiau – jie buvo promaskvietiškos orientacijos. Mūsų siekius suprato dalis Ukrainos ir Gruzijos deputatų. Taip įgijome nemažai draugų.

Kadangi Maskvoje buvo nemažai mano bendramokslių, atsinaujino kontaktai su jais ir kitais filosofais. Jie mielai mane kviesdavosi į draugiškus susitikimus. Nepajutau priešiško Lietuvos siekiams. Mačiau Maskvos inteligentijos nuotaikas ir tai padėdavo man geriau orientuotis.

Kaip antipodas Tarpreregioninei grupei susikūrė frakcija „Sojuz“. Ji jungė pačius aršiausius imperininkus. Jai priklausė nemažai karininkų, nepatenkintų M. Gorbačiovo reformomis. Formavosi ir kiti įvairūs neapibrėžti deputatų junginiai, pavyzdžiui, Autonominių respublikų deputatų susivienijimas. Dažnai tokie junginiai neturėjo aiškios programos. Deputatai pereidavo iš vienos frakcijos į kitą.

M. Gorbačiovo aplinka siekė, kad B. Jelcinas nepatektų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Jam pritrūko balsų. Tada deputatas iš Sibiro Aleksejus Kazanikas pasitraukė iš Aukščiausios Tarybos ir už ribos likęs B. Jelcinas pateko į Aukščiausiąją Tarybą. Ir mūsų pirmasis susidūrimas su Kremliaus valdovais buvo rinkimai SSRS Aukščiausiąją Tarybą (Tautybių ir Sąjungos Tarybas).

Lietuvai priklausė 11 vietų Tautybių Taryboje ir 4 Sąjungos Taryboje. Mūsų nuostata buvo tvirta: mes patys turime deleguoti savo atstovus iš Lietuvoje išrinktų asmenų, nes tik jie atstovauja Lietuvos rinkėjams. M. Gorbačiovas buvo kitos nuomonės: pirma, 16 deputatų nuo sąjunginių organizacijų taip pat gali atstovauti Lietuvai Aukščiausioje Taryboje, antra, visi Aukščiausios Tarybos nariai turi būti renkami SSRS liaudies deputatų suvažiavime. Respublikos turėtų pateikti daugiau kandidatų, negu jai priklauso vietų. Būtų išrinkti gavę daugiausia balsų.

Po tokia tariamai demokratine priedanga slypėjo galimybė manipuliuoti deputatų mandatais (Tarybos nariai taptų priklausomi nuo centro, kuris galėtų parinkti labiausiai paveikiamus asmenis). Mes pareiškėme, kad toks veiksmas prieštarauja SSRS Konstitucijai, nes tada deputatai atstovautų ne savajai respublikai, o suvažiavimui. Lietuvos deputatai, išrinkti visuomeninėse organizacijose, atsisakė būti renkami į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. [spliedskė karšti debatai. Pasiektas kompromisas: mes pateikiame savųjų sąrašą (į Tautybių Tarybą: Egidijus Bičkauskas, Bronius Genzelis, Romas Gudaitis, Jūratė Kupliauskienė, Sigitas Kudarauskas, Nikolajus Medvedevas, Kazimieras Motieka, Juozas Olekas, Eduardas Vilkas, Kęstutis Zaleckas ir Kazimieras Uoka; į Sąjungos Tarybą: Vaidotas Antanaitis, Algirdas Brazauskas, Antanas Buračas ir Kazimiera Prunskienė), tačiau mes patys balsavime nedalyvaujame. Įdomūs balsavimo rezultatai: braukymų buvo mažai, tačiau daugiausia „prieš“ gavo A. Brazauskas ir K. Zaleckas. Tuo pat metu neprieštaravome, kad mūsų siūlymu nuo visuomeninių organizacijų išrinkti deputatai dirbtų komisijose bei komitetuose (A. Brazauskas ir K. Zaleckas vengė dalyvauti debatuose, vykstančiuose suvažiavime ir Aukščiausioje Taryboje, tačiau niekur mums neoponavo).

Tai buvo pirmoji mūsų pergalė. Nuo tada su mumis pradėjo skaitytis: sutiko, kad patys savo atstovus deleguotume į Seniūnų Tarybą, komitetus ir komisijas. E. Vilkas buvo išrinktas SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo nariu, tai yra pateko į aukščiausią imperijos valdžios ešeloną, todėl buvome gerai informuoti, kas joje vyksta. Aš buvau deleguotas į Tautybių Tarybos Nacionalinės politikos ir tarpnacionalinių santykių komisiją bei Seniūnų Tarybą, kurios paskirtis buvo teikti SSRS liaudies deputatų suvažiavimui ir SSRS Aukščiausiąjai Tarybai darbotvarkės projektus. Mūsų deputatai noriai dalyvavo visose Aukščiausios Tarybos akcijose (Tbilisio įvykių ir kitų regioninių konfliktų tyrimuose).

Šie mūsų veiksmai neliko nepastebėti užsienio žurnalistų. Jie pageidavo susitikti su mūsų delegacijos nariais. Lietuvos SSR atstovybės prie SSRS vyriausybės patalpose

surengėme pirmąją spaudos konferenciją. Šiandien tai atrodo labai paprasta. Tada niekas iš mūsų niekada nebuvo dalyvavęs jokiaje spaudos konferencijoje. Vesti teko man. Sukvietėm į Lietuvos SSR atstovybę prie SSRS Ministrų Tarybos žurnalistus. Jų sugužėjo gausybė. Išdėstėm savo tikslus ir veiklos programą.

SSRS Liaudies deputatams buvo išplatinta anoniminė brošiūra „Štai tikrasis jų veidas“. Joje buvo surinktos citatos iš įvairiomis progomis mūsų pasakytų kalbų. Nepasakyčiau, kad tai buvo klastotė. Bet citatos parinktos taip, kad bylotų, jog mes ne tik siekiame Lietuvos nepriklausomybės, bet ir esame pikčiausi rusų tautos priešai.

Birželio 1 d. V. Landsbergis pasiūlė suvažiavimui sudaryti valstybinę komisiją Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. nepuolimo sutarčiai politiškai įvertinti. Po ilgų diskusijų birželio 10 d. tokia komisija buvo sudaryta. Lietuvai komisijoje atstovavo Vytautas Landsbergis, Justinas Marcinkevičius, Kazimieras Motieka ir Zita Šličytė. Komisijos pirmininku buvo išrinktas SSKP politinio biuro narys Aleksandras Jakovlevas, pavaduotoju – puikus archyvų žinovas prof. Jurijus Afanasjevas. Be jo paramos būtų buvę sunku išsiversti. Ši komisija atliko titanišką darbą. Kaip vėliau prisipažino A. Jakovlevas: „Supratau, jog priimtas nutarimas yra svarbus etapas Baltijos respublikų kelyje į nepriklausomybę“⁸.

Palaikėm nuolatinius ryšius su Sąjūdžio būstine. JAV lietuviai mus aprūpino faksu (tada tai buvo technikos stebuklas). Jį pastatėm Vaidoto Antanaičio kambaryje (jis Maskvos viešbutyje pasistengė gauti didesnę kambarį, kuris tapo Sąjūdžio būstine Maskvoje). Reikėjo koordinuoti visų Sąjūdžio grandžių veiklą.

Pagal tuometinius įstatymus SSRS liaudies deputatai su patarimojo balso teise galėjo dalyvauti Lietuvos SSR Aukščiausios Tarybos darbe (teikti įstatymų projektus, paklausimus vyriausybės nariams, dalyvauti diskusijose, tik neturėjo balso teisės). Keitėsi padėtis ir pačioje Lietuvos SSR Aukščiausioje Taryboje. 1989 m. pradžioje papildomus rinkimus į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą laimėjo Sąjūdžio Seimo Tarybos nariai K. Motieka, R. Ozolas ir Zigmąs Vaišvila. Prie jų prisijungė J. Marcinkevičius, J. Kupliauskienė. Taip Lietuvos SSR Aukščiausioje Taryboje susiformavo energinga sąjūdiečių grupė.

Dėl jų poveikio Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba gegužės 18 d. priėmė Lietuvos SSR Konstitucijos pataisas. Jos 70 straipsnis paskelbė: „Lietuvos TSR galioja tik jos Aukščiausios Tarybos arba referendumu priimti įstatymai“. SSRS įstatymų „galiojimas gali būti apribotas arba sustabdytas Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos nutarimu“, tai yra, tuos siūlymus, kuriuos A. Brazauskas 1988 m. lapkričio 18 d. pavadino „vienadieniu drugeliu“. Šių oficialiųjų Lietuvos valdančiųjų sluoksnių nuostatų pasikeitimas – tai Sąjūdžio laimėtų rinkimų pasekmė.

⁸ A. J a k o v l e v a s, Atminties akivarai, *Lietuva pasaulio galingųjų akiratyje (1988–1991)*, Vilnius, 2005, p. 51.

Tekdavo daug dirbti. Mano padėtį komplikavo ir tai, jog nenorėjau atsisakyti darbo Vilniaus universitete, todėl kartais skrisdavau į Vilnių iki penkių kartų per savaitę. Rašė ir rinkėjai, teikdavo savo siūlymus. Buitiniais klausimais jie netrukdydavo. Išskildavo problemų dėl kariuomenės. Pajūrio rinkiminėje apygardoje buvo karinis aerouostas, įvairios karinės formuotės. Žodžiu, tarp mano rinkėjų buvo nemažai karių, dauguma jų taip pat balsavo už mane.

Kreipdavosi paramos karių šeimų nariai, dažniausiai prašydami tarpininkauti. Gaudavau laiškus ir iš Rusijoje tarnaujančių lietuvių karininkų. Jų prašymai buvo vienareikšmiai – tarpininkauti, kad juos perkeltų tarnauti arčiau namų, nes nori leisti vaikus į lietuviškas mokyklas. Vėliau girdėjau, kad mano tarpininkavimai buvo patenkinti.

Daug problemų kėlė Palangos karinis aerouostas. Žmonės skundėsi dėl keliamo triukšmo, trukdančio normaliam kurorto darbui. Dėl to ne kartą teko susitikti su SSRS gynybos ministru Dmitrijum Jazovu. Jis teigė sutinkąs, kad Palanga netinkama vieta aerouostui, bet jis bus perkeltas tik tada, kai Lietuvos vyriausybė suras jam kitą tinkamą vietą ir kompensuos perkėlimo išlaidas... Su panašiais išvedžiojimais susidurdavome nuolatos. Juk pagal tuometinius įstatymus panašios statybos ir perkėlimai buvo ne respublikų kompetencijoje...

Sąjūdžio deputatai siekė palaikyti gerus santykius su Rusijos žmonėmis. Gaudavome daugybę laiškus iš įvairiausių imperijos kampelių. Į juos atsiliepdavome, stengėmės padėti. Nors čia susidūrėme su delikačia problema: reaguodami į Rusijos žmonių laiškus tarsi pripažinome esą vieningos valstybės parlamento nariai, pabrėždami savo išskirtinę padėtį, būtume atstūmę eilinius piliečius, tuo užsitrauktumėme jų atsainumą. Ypač plačius ryšius su Rusijos žmonėmis užmezgė E. Bičkauskas, N. Medvedevas, K. Uoka. Jie lankėsi įvairiuose Rusijos gamybinuose kolektyvuose, atsiliepdavo į Rusijos žmonių kvietimus, aiškino Sąjūdžio tikslus.

Lietuvos deputatai siekė dalyvauti sprendžiant visiems piliečiams rūpimus klausimus. Vienas iš reikšmingiausių mūsų laimėjimų buvo J. Kupliauskienės ir E. Bičkausko parengtas projektas bei Aukščiausios Tarybos priimtas įstatymas, pagal kurį studentai buvo atleisti nuo karinės tarnybos, o tarnaujantiems leista sugrįžti ir tęsti studijas. Panašūs mūsų veiksmai sulaukė daug Rusijos žmonių simpatijų. Taip psichologiškai buvo rengiama dirva Lietuvos nepriklausomybei.

Kai 1991 m. sausio 13 d. imperijos vadovybė metė tankus, vien Maskvoje į gatves su sūkiomis „Šalin rankas nuo Lietuvos!“, „Laisvė Lietuvai!“ išėjo trys šimtai tūkstančių žmonių. Tiek žmonių nesusemsi! 1968 m. prieš invaziją į Čekoslovakiją Raudonojoje aikštėje protestavo vos dešimt disidentų. Saugumiečiai su jais ir susidorojo.

Mezgėsi kontaktai su užsienio šalių diplomatais, žurnalistais, politikais. Pirmieji susitikimai vyko Švedijos ir JAV ambasadose. Rodos, liepos mėnesį JAV ambasadorius Jackas Matlockas priėmė mane, V. Antanaitį, K. Antanavičių, K. Motieka, R. Ozolą ir Sąjūdžio tarybos sekretorių V. Čepaitį. Be užuolankų išdėstėme savo tikslus, jis įdėmiai

mus išklausė, tačiau nieko konkrečiai nežadėjo. Iš pokalbio ryškėjo, kad jokios paramos iš JAV tikėtis negalime. Ambasadorius sutiko.

Vėliau jis prisiminė: „Seniai žinojau, kad dauguma baltų troško nepriklausomybės. To negalėjau priskirti prie permainų. Nauja buvo tai, kad šie žmonės apie savo tikslus diskutavo be baimės. Dar prieš trejus ar ketverius metus kiekvieno, viešai raginančio atsiskirti nuo Tarybų Sąjungos, būtų laukę lageris ar beprotnamis. Prieš keturiasdešimt metų būtų gavęs kulką į pakaušį. <...> Mane labiausiai nustebino tai, kad jie atėjo kalbėtis su JAV ambasadoriumi ir rizikavo būti apkaltinti išdavyste, nes užsienio atstovui išpasakojo slapčiausius savo planus“⁹.

SSRS liaudies deputatai naudojami diplomatiniais pasais. JAV diplomatams Maskva taikė apribojimus, pagal kurios diplomatinio paso savininkas galėjo iš Maskvos išvažiuoti 50 km spinduliu. Tokius apribojimus amerikiečiai taikė ir SSRS diplomatams. Mums tų apribojimų, vykstant į JAV, diplomatiškai netaikė. Pavyzdžiui, spalio mėnesį Lietuvių bendruomenės kvietimu vykau į JAV ir Kanadą. Mano diplomatinėje vizoje buvo išvardyti didžiausi JAV miestai, po to sekė įrašas: „ir kitose vietovėse“, kas reiškė, kad man buvo panaikinti visi SSRS diplomatinį pasų savininkams taikomi apribojimai. Su panašiomis vizomis vyko ir kiti Sąjūdžio remti deputatai.

Keletą žodžių reiktų tarti apie santykius su M. Gorbačiovu. Sąjūdžio kūrimosi pradžioje jis turėjo vilčių, kad tai – jo pertvarkos rėmėjai. Palaipsniui jo ir aplinkos požiūris kito: nuo neutralaus iki atvirai priešiško, tačiau jis mėgino glaistyti kampus. Stebėjau M. Gorbačiovo atmintimi. Jis prisiminė visų mūsų Aukščiausios Tarybos narių vardus ir tėvavardžius, buvo labai familiarus, tačiau pamiršdavo (ar vaizdavo), apie ką anksčiau buvo kalbėta, stengdavosi išvengti asmeninių konfliktų. Keletas įstrigo atminty.

Bene pirmasis buvo su Kazimieru Uoka. Į Pirmojo šaukimo SSRS liaudies deputatų suvažiavimo prezidiumą pagal pareigas buvo kviečiami respublikų Aukščiausiųjų Tarybų prezidiumo pirmininkai. Mūsų Vytautas Astrauskas nebuvo išrinktas deputatu. Vietoje jo mes pasiūlėme K. Uoką. Pristatydamas jį M. Gorbačiovas pareiškė: „kadangi draugas Astrauskas serga, lietuviai pasiūlė draugą Uoką“. Mūsų Kazimieras pašoko iš vietos ir rėžė: „nemeluok, jis neišrinktas deputatu...“. Salė nuščiuvo. M. Gorbačiovas nuleido negirdom...

Kitas atvejis. 1989 m. balandžio 9 d. Tbilisyje įvyko masinė demonstracija, reikalaujusi Gruzijos išstojimo iš SSRS. Kariuomenė kapojo demonstrantus kastuvėliais. Šimtai buvo sužeisti, buvo ir užmušti. Suvažiavimas sudarė specialią komisiją Tbilisio įvykiams ištirti. Už neramumų malšinimą atsakomybę prisiėmė Užkaukazės karinės apygardos vadas generolas Igoris Rodionovas. Neįtikinama buvo, kad generolas veikė savo iniciatyva. I. Radionovas Gruzijoje buvo išrinktas liaudies deputatu. Grupė depu-

⁹ J. M a t l o c k, Imperijos žlugimo pjūvis, ten pat, p. 207.

tatų pareikalavo, kad I. Radionovas paliktų posėdžių salę. Reikalavimo suvažiavimas nepatenkino. Tada iš salės išbėgo pasipiktinęs Egidijus Klumbys. Jis pribėgo prie M. Gorbačiovo ir sviedęs jam mandatą pasišalino iš salės. Tokių fokusų Sovietų Sąjungos deputatai neregėjo. Iš salės sklido balsai: „atimti iš jo mandatą“. M. Gorbačiovas ramiai jį įsidėjo į kišenę, o po posėdžio atidavė A. Brazauskui. Šis perdavė man, pridurdamas: „jis Sąjūdžio remtas, tad ir žinokitės...“

Pasimetė gruzainai. Jie prašė mūsų sugražinti į salę E. Klumbį, bijodami, kad suvažiavimas anuliuos jo mandatą. Gruzainai nerimavo dėl savo padėties. „Jeigu Klumbys nukentės, mes negalėsime grįžti namo“, – sakė jie.

Nuvykau pas E. Klumbį. Šis šiaušėsi esą negrįš į salę tol, kol joje sėdės I. Radionovas. Nelabai veikė ir argumentas: „matei salės reakciją, juk M. Gorbačiovas kiekvienu momentu gali pateikti nutarimą dėl tavo mandato anuliovimo, ir jis bus priimtas. Juk tave rinko ne gruzainai, o Lietuvos piliečiai. Be to, suvažiavimas leido I. Radionovui dalyvauti. Sąjūdžio vadovybė nepritarė tokiam E. Klumbio elgesiui. Mums buvo brangus kiekvienas mandatas. Po kiek laiko iš salės dingo I. Radionovas. Sugrįžo į ją ir E. Klumbys.

M. Gorbačiovas įdėmiai rinko informaciją apie mūsų veiksmus, tuo pat metu siekė įtraukti mus į aktyvią SSRS Aukščiausios Tarybos veiklą, į įvairias specialias komisijas, stengdavosi individualiai bendrauti, „auklėti“... Kai aš kalbėjau su „Washington post“ žurnalistu, pasakiau, kad per penkerius metus Lietuva bus nepriklausoma, M. Gorbačiovas, mane pamatęs, užsipuolė: „ką tu ten priplepėjai... Ant mano stalo tavo pokalbis...“ Į tai atsakiau: „aš ten pat sakiau, kad Jūs pirmasis Sovietų Sąjungoje reformatorius ir demokratas...“ M. Gorbačiovas numojo ranka ir paliko mane ramybėje.

Sudarant komisiją Karabacho konflikto analizei ir sprendimo paieškoms, M. Gorbačiovas, pasikvietęs mane ir estę Klarą Chalik, Liaudies fronto atstovę, pasiūlė mums ieškoti kontaktų su tenyškčiais Liaudies frontų analogais, išsiaiškinti, koku būdu galima susodinti Armėnijos, Azerbaidžano bei Karabacho opozicinius veikėjus prie vieno stalo. Tuo metu spaudoje buvo paskelbta, kad SSKP CK Partinė komisija mane už skaldytojiškus veiksmus pašalino iš savo gretų. Įdomu tai, kad tais viešumo laikais ši operacija buvo atlikta už akių. Į M. Gorbačiovo pasiūlymą atsakiau klausimu: kaip galiu dalyvauti tokioje konfidencialioje komisijoje, jei esu pašalintas iš SSKP. M. Gorbačiovas tarsi sukluso: „negali būti...“ Kiek patylėjęs pridūrė: „argi iki šiol neįsitikinai, kiek pas mus yra durnių?...“

Nuvykę į Kaukazą ieškojome kontaktų. Šalys buvo išsvargintos. Siaubingai atrodė pabėgėlių stovyklos. Konflikto sprendimu buvo suinteresuotos visos pusės. Opozicija sutiko bendrauti su Maskvos institucijomis. Savo pastebėjimus M. Gorbačioviui išdėsciau raštu. Jokios reakcijos. Sutinku vieną kitą kartą. Girdžiu vis tą patį: „nesusėjau perskaityti“.

Karabacho klausimo svarstymas uždarame SSRS Aukščiausios Tarybos posėdyje virto farsu: bendros nieko nesakančios frazės. Netekau kantrybės. Išėjęs į tribūną

pareiškiau, kad mano įsitikinimu, konflikto suinteresuoti kai kurie Maskvos sluoksniai, kad SSRS vadovybė atsakinga dėl savo grubaus įsikišimo į armėnų ir azerbaidžaniečių tarpusavio santykius.

Niekad anksčiau nemačiau tokio įtūžusio M. Gorbačiovo. Jis šaukte šaukė: „Čia liguistas tavo įsivaizdavimas... Ar nereiktų tau kreiptis į psichiatrą...“ Tuo tarpu konfliktuojančių šalių veikėjai pritarė mano nuomonei.

O Karabacho konflikto ištakos buvo tokios. Dauguma šio krašto gyventojų – armėnai. Neaiškiais motyvais Stalino iniciatyva jis buvo prijungtas prie Azerbaidžano. Prasidėjus gorbačiovinei *pertvarkai* krašto gyventojai panoro kiek pakeisti savo statusą: iš autonominės srities tapti autonomine respublika. Pastarasis statusas išplėstų kultūrinę autonomiją.

Pagal SSRS Konstituciją administracinės reformos priklausė centrinės valdžios kompetencijai. Maskva neskubėjo. Tada Azerbaidžano SSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumas, spaudžiamas armėnų bendruomenės, nusprendė pakeisti Karabacho statusą iš autonominės srities į autonominę respubliką. Maskva šį veiksmažodį priėmė kaip neregėto įžūlumo aktą ir panaikino šį sprendimą. Tai papiktino tiek azerbaidžaniečius, tiek armėnus. Konfliktas gilėjo. Rodė nepaklusnumą ir vietinę Karabacho srities valdžią. Maskva paleido partijos srities ir vykdomuosius komitetus. Valdžią perdavė Maskvos paskirtam Ypatingajam komitetui, kurio vadovu paskyrė SSKP CK skyriaus vedėją Arkadijų Volskį. Jo žinion perdavė specialiąją diviziją. Srities rajonų valdžios pakibo tarp dangaus ir žemės, tiksliau: vieni komitetai klausė Baku, kiti Jerevano, bet nelabai norėjo paklusti A. Volskio komitetui. Įsivyravo visiška anarchija. Taikūs buitiniai konfliktai peraugo į ginkluotus susidūrimus. Nežinia iš kur konfliktuojančios pusės gavo ginklų. A. Volskis sakė, kad jo viršininkų sprendimas neapgalvotas, pagilinęs tarpnacionalinį konfliktą. Jo nuomone, prasidėjus kraujo praliejimui, atšaukti ankstesnį nutarimą būtų pavojinga. „Kai pralietas nekaltų žmonių kraujas, turint galvoje Kaukazo papročius – kraujo kerštą, dar daugiau lietuši kraujas“, – sakė jis.

M. Gorbačiovas atsidūrė aklavietėje. Manau, jį buvo naudinga mums: kai Estijos Aukščiausioji Taryba nutarė, kad jos įstatymai viršesni už sąjunginius, Maskva po Karabacho avantiūros nesiryžo kartoti savo kaukaziškų žygių. Mat Karabacho konfliktas atsirado gerokai anksčiau negu Estijos. Daugeliu klausimų M. Gorbačiovas nežinojo kaip elgtis. Tai ryškiai parodo jo elgesys analizuojant Molotovo-Ribentropo sąmokslą. Pasak A. Jakovlevo, nors M. Gorbačiovas netrukdė Molotovo-Ribentropo sąmokslu tyrimo komisijos veiklai, tačiau mėgino nusišalinti protokolo originalus¹⁰.

Suvažiavime sutikau keletą pažįstamų: Jurių Kariakiną, Maskvos universiteto filosofijos fakulteto absolventą, dar studijų metais garsėjusį laisvamanybe, pertvarkos metais tapusį vienu iš ryškiausių senajo režimo kritikų; profesorių Sergejų Averincevą,

¹⁰ A. J a k o v l e v a s, min. veik., p. 51.

ryškiausią Rusijoje viduramžių kultūros žinovą (jis ne kartą mūsų kvietimu yra lankęsis Vilniuje); Vladislavą Ardzimba, Abchazijos kalbos, literatūros ir istorijos instituto direktorių, besidomintį Rytų filosofija, su kuriuo ne kartą anksčiau teko susitikti orientalistų konferencijose; Sovietų Sąjungos orientalistų draugijos prezidentą, SSRS MA Orientalistikos instituto direktorių Jevgenijų Primakovą.

Su jais susiklostė gana skirtingi santykiai. J. Kariakinas ir S. Avericevas priklausė Tarpregioninei deputatų grupei. V. Ardzimba blaškėsi tarp „Sojuz“ ir Autonominių respublikų deputatų susivienijimo. Su juo bene daugiausia teko polemizuoti. Jis buvo Aukščiausios Tarybos narys ir dirbo toje pačioje kaip ir aš komisijoje. Pagrindiniu savo priešu jis laikė Gruziją. Pasak jo, Abchazijai yra dvi galimybės: arba būti nepriklausoma Abchazija, arba Rusijos sudėtyje. Klausiau: kaip įsivaizduoji nepriklausomą demokratinę Abchaziją, juk abchazų tėra tik 17% visų respublikos gyventojų, o gruzinų apie 70%? Jis be užuolankų atkirsdavo: „dalis gruzinų – nutautėję abchazai, jie turės apsispręsti, o kiti – kolonizatoriai, todėl jie bus iškeldinti...“ Abchazijai apsiskelbus nepriklausoma valstybe, V. Ardzimba, tapęs jos pirmuoju prezidentu, vykdė gruzinų iškeldinimo politiką. Šimtai tūkstančių gruzinų buvo priversti palikti savo gimtinę. Juos puolė rusų remiami abchazai. Šiame Kaukazo regione prasidėjo kruvinos pjautynės.

J. Primakovas buvo išrinktas Sąjungos Tarybos pirmininku. Mums susitikus, jis elgdavosi taip, lyg mūsų susitikimai vyktų kokios nors mokslinės konferencijos pertraukos metu. Jokio klausimo apie Lietuvą, Sąjūdį, klausdavo, ką rašau, kaip gyvena žmona, tuo tarpu kiti pažįstami visapusiškai domėjosi įvykiais Lietuvoje. Kaip žinia, vėliau jis tapo Rusijos saugumo šefu. Ir tada sklido kalbos esą jis, prieš tapdamas Orientalistikos instituto direktoriumi, kai vertėsi žurnalistika, buvo GRU rezidentūros Artimuose Rytuose vadovas.

Mūsų veikla SSRS liaudies deputatų suvažiavimuose ir SSRS Aukščiausioje Taryboje buvo jėgų išbandymas rengiantis nepriklausomybės atkūrimui. Tokius mūsų žingsnius toli gražu ne visi numatė, sakysim, rusų disidentas istorikas Rojus Medvedevas. Jis sąžiningai ieškojo Molotovo-Ribentropo sandėrių originalų. Daug prisidėjo prie tų dokumentų paviešinimo. Dabar jis vienas iš aršiausių Lietuvos valstybingumo kritikų, keliantis Lietuvai teritorines pretenzijas. Galvosenos pasikeitimas? R. Medvedevas tiesiog neįsivaizdavo, kad paskelbus Molotovo-Ribentropo slaptus protokolus niekiniais, paspartins imperijos griūtį.

Imperijos spauda teigė, esą Baltijos tautos blaivėjančios ir nepritariančios Sąjūdžio ir Liaudies frontų reikalavimams. Reikėjo pasauliui pademonstruoti, kad tai netiesa. Kilo mintis surengti „Baltijos kelią“. Šiandien negaliu pasakyti, kas buvo tos idėjos autorius. Ji kilo taip spontaniškai, kad vargu ar kas nors vienas galėtų sau prisiimti autorystę. Kas jis? Lietuvis, latvis, estas?

Rengtasi labai greitai. Labiausiai akcentuoti SSRS liaudies deputatai. Nuspręsta, kad jie turi būti su savo rinkėjais. Visas kelio ruožas buvo detaliam paskirstytas tarp rinkiminių apygardų. Tiksliai nurodyti kilometrai, kuriuose turi būti deputatas. Man teko būti prie sienos su Latvija. Daug mums padėjo Valstybinė kelių inspekcija ir jos viršininkas Ramutis Olekas, kuris palaikė nuolatinį ryšį su Sąjūdžio būstine. Visur bu-dėjo kelių milicijos patruliai. Kelią prižiūrėjo iš malūnsparnio. Pranešdavo, kuriose vietose susidarę kelių kamščiai, rekomenduodavo, kokiais keliais pasukti.

Žmonių gausumas pranoko mūsų lūkesčius. „Baltijos kelias“ tvirtai pademonstravo mūsų tautų nusiteikimą, bet kartu sukėlė isterijos priepuolį Maskvos valdančiuose sluoksniuose. Vienas po kito pasipylė įvairūs pasmerkimai, gąsdinimai. Aš 1989 m. spalio 2 d. įteikiau 40 Lietuvoje rinktų deputatų protestą, kuriame piktinamasi dėl grubiai iškreipiančio istorinius faktus TSKP CK pareiškimo. Mūsų pateiktame doku-mente pasakyta: „Tvirta valia gyventi nepriklausomai, be pašalinio diktato, ir toliau lieka šių dienų politinio proceso esmė. <...> Pabaltijo klausimo išsprendimas demo-kratinio keliu būtų pats didžiausias pokario TSRS indėlis į esminį klimato pagerinimą, ryžtingas posūkis į naują jo būtį“¹¹.

Perskaičius pareiškimą salė sukľuso, per pertrauką su klausimais puolė žurnalistai. Dalis deputatų aiškiai mums pritarė, nes jau buvo pabodusi vienpartinė sistema. Mes pademonstravome, kad iš SSRS Aukščiausios Tarybos tribūnos galima viešai kritikuoti SSKP. Tais laikais buvo negirdėtas dalykas, kad beveik visi respublikos išrinkti depu-tatai protestuotų prieš SSKP CK pareiškimą, juk tada Konstitucijoje buvo straipsnis, teigiantis, kad komunistų partija yra vadovaujanti, panašiai, kaip dabar Irane, kur pasa-kyta, kad aukščiausioji valdžia šalyje priklauso muloms.

Įvykiai srovėnauja vaga. Kulminacinis taškas buvo 1989 m. gruodžio 24 d., kai A. Jakovlevas paskelbė, kad slaptieji Molotovo-Ribentropo protokolai yra, ir Liaudies deputatų suvažiavimas paskelbė juos niekiniais. Tai savo ruožtu reiškė, kad Aukščiau-sioji Sovietų Sąjungos institucija pripažino, kad mūsų buvimas Sovietų Sąjungoje ne-teisėtas ir nepagrįstas su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Šią tiesą suprato ir neimperialistiškai mąstę Rusijos žmonės. Taip atlikome pagrindinę savo misiją – parengėme juridinę bazę nepriklausomybės atkūrimui.

Po kovo 11-osios sustabdėme savo įgaliojimus (liko keli stebėtojai, labiausiai šioje srityje darbavosi E. Bičkauskas ir N. Medvedevas), tačiau Maskva neanuliavo mūsų mandatų. Tai reiškė, kad mes ir toliau galėjome naudotis SSRS diplomatiniais pasais, netikrinami kirsti SSRS valstybinę sieną, kurią kontroliavo SSRS pasieniečiai bei muitininkai (nepripažintos valstybės nepripažinti ir pasai). Taip mes realizavome savo tikslus, o SSRS liaudies deputatų rinkimai įrodė, jog kontroliuojamos demokra-tijos nebūna.

¹¹ TSRS liaudies deputatų nuo Lietuvos pareiškimas, *Kauno tiesa*, 1989 10 11.